

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Сергій Гальчак
(м. Вінниця)

КОЛИШНІ ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ РАЙХУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ЇХНЬОЇ ОСТАТОЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

У статті йдеться про становище колишніх невольників Третього райху – "остарбайтерів" у незалежній Україні, проблеми та труднощі їхньої остаточної соціальної реабілітації в суспільстві.

Ключові слова: "остарбайтери", незалежна Україна, соціальна реабілітація.

Під час Другої світової війни близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше з окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу до Третього райху. Серед них – понад 300 тис. мешканців волино-подільського регіону: 30000 – з Волинської, 59975 – Житомирської, 22272 – Рівненської [1], 78650 – Вінницької, 117020 – Хмельницької [2, с. 181 – 182] областей. Однак ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей загалом не існувало, оскільки ставлення до них у колишньому Радянському Союзі було відверто упередженим.

Зі здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі "остарбайтерів". Так, останнім часом з'явилася низка монографічних, дисертаційних та інших наукових робіт: Т. В. Пастушенко "Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953)" [3], Г. Г. Грінченко "Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів "холодної війни" [4], Е. П. Андріїв "Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 1944)" [5], М. П. Куницького "Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)" [6], А. Кравченко, С. Батурина "Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність)" [7] тощо.

Проте дослідники мало акцентують увагу на становищі колишніх "східних робітників" у сучасній незалежній Українській державі. У пропонованій статті ставимо за мету певною мірою ліквідувати наявну "білу пляму", назвати здобутки та перепони на шляху остаточної соціальної реабілітації в українському суспільстві згаданої категорії жертв нацистських переслідувань.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт із вітчизняної історії, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі “остарбайтерів”.

Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців (та не лише українських – російських, білоруських, багатьох інших) були історією забуття. Колишні примусові робітники Третього райху впродовж багатьох післявоєнних десятиліть залишались й забутим соціумом.

Відчути себе нарівні з усіма членами суспільства “остарбайтери” змогли лише після здобуття Україною незалежності. Ніхто їх більше не вважає “ворогами народу”, “потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології”, “зрадниками Батьківщини”. Усі підозри стосовно лояльності до Вітчизни відійшли в минуле, як і зникла упередженість, що проявлялася до них із боку держави, особливо в період пізнього сталінізму. Вони вільно, без страху згадують і розповідають про своє минуле, гіркоту й біль пережитого. Нарівні з усіма членами суспільства, серед решти категорій жертв війни, користуються всією повнотою прав та свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України. Значною мірою цьому сприяє прийнятий 23 березня 2000 року Верховною Радою України закон “Про жертви нацистських переслідувань”, який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань, спрямований на їхній соціальний захист, збереження пам’яті про них. Колишні раби Райху дійсно відчували реальну підтримку держави в порушенні питання про грошові відшкодування за їхню рабську працю в нацистській неволі, в організації компенсаційних виплат урядами ФРН, Австрії, німецькими промисловими підприємствами, реалізації ними спільно з партнерською організацією – Українським національним фондом “Взаєморозуміння і примирення” – низки гуманітарних проектів, позитивну зміну в ставленні до своєї долі зарубіжної спільноти, вітчизняної громадськості. Але чимало невирішених проблем залишилося. Тому лунають нарікання з боку самих потерпілих від нацизму, їхніх опікунів, не байдужих до їхньої долі громадян.

“...З точки зору свободи і прав, що нам дали тепер, що не кажіть, жити стало краще. Нас ніхто не переслідує, ми не боїмося, що за вивезення в Німеччину нас чи наших дітей, онуків може хтось арештувати, відправити на Соловки... Та й ті Соловки вже не наші... Але й із зникненням Союзу не все зникло. Запитували колись: “Що в Радянському Союзі вічне?” “Тимчасові труднощі”. Так от, ті тимчасові труднощі не зникли й у вільній Україні. Шкода...” [8]. (Зі слів М. К. Літинського, с. Тернівка Бершадського району Вінницької області).

Насамперед залишилися нерозв’язаними чимало соціальних проблем. Українське суспільство, яке у своєму розвитку переживає нині так званий період “дикого капіталізму”, не позбавлене багатьох вад. У майновому плані воно дуже неоднорідне: з’явилися олігархи-мільярдери, є менш багаті, є бідні люди. Колишні “остарбайтери” належать до численної категорії громадян, котрі проживають за межею бідності.

“...Живу одна... Тільки на пенсію. Її вистачає хіба що на комунальні платежі... Поламався холодильник, кілька років так і стоїть невідремнтованим... Зайдеш у магазин, а там тільки ціни ростуть, нічого купити не можу. Хоч плач...” [9]. (Зі слів В. Ф. Кульбацької, м. Вінниця).

“... Тепер – на пенсії... Живу одна, сама в хаті... Грошей хіба що на хліб маю...” [10]. (Зі слів Г. Ф. Грищенко, с. Мелені Коростенського району Житомирської області).

“...Мама все життя працювала в колгоспі за копійки. Зараз отримує мізерну пенсію” [11]. (Із розповіді З. Є. Синицької, с. Лучин Попільнянського району Житомирської області).

Інша болюча проблема – критичний вік та погане здоров’я колишніх “східних робітників”.

“...Літа все забрали – нема нічого. Око, слава Богу, що на одне око хоч бачу. І встаю, і лягаю, і вночі сплю дуже погано, лежу і все молюся Господу Богу. Дякую Господу Богу за прожите життя, за те, що живу, прошу в Господа Бога хоч би не лежати довго в постелі, не мучитись. Здоров’я не маю. Дуже в мене хвора печінка, підшлункова. О, і серце тоже хворе. Але ж то якось не вмираю...” [12]. (Зі слів О. Мішкевич, м. Костопіль Рівненської області).

“За інформацією УНФ [станом на 2004 р.] 97 % з жертв нацизму – непрацюючі пенсіонери, 92 % – віком до 70 років і старші, 30 % – інваліди, 80 % – страждають невиліковними важкими хворобами... Смертність серед них у 2 – 3 рази вища, ніж в аналогічних вікових групах населення, з кожних 5 відправлених у неволю сьогодні живим залишився лише один, половина з кожних 10 жертв назавжди залишилися самотніми...” [13].

Нерідко ця самотність досить страшна. Ось що розповіла українська “остарбайтерка” О. П. Пелехата: “[2002] рік видався мені дуже нещасливим. Зразу після Нового року я тяжко захворіла і ледве не замерзла у своїй хатинці. У мене пічне опотоплення, а оскільки я не вставала з ліжка, затопити в хаті не було кому, бо сусіди навколо мене були такі ж старі люди і вимерли всі, а деякі не виходять узимку з кімнати, то допомогти було нікому. Та, на щастя, з Харкова приїхав племінник, побачив, у якому я стані, відвіз мене до своєї матері (моєї сестри), а хатину мою продав першому покупцю, що трапився, дуже дешево. Я видужала, тепер живу з сестрою у її приватизованій квартирі. Обидві старі й немічні (їй 83-й рік, мені 80-й). Обидві сліпі на одне око, друге опероване в неї і в мене, городу не маємо, все купуємо на базарі. Добре, що хоч одяг і взуття у нас ще тримаються...” [14].

Чи не всі колишні “остарбайтери” скаржаться на недоступність належного лікування.

“...Мені за вісімдесят. Не старість, а мука. Доконує цукровий діабет, мучить атрит, погано бачу... Останні копійки трачу на ліки, та того, що треба, купити не можу, бо дуже дорого. Не живу, а доживаю...” [15]. (Із слів Ф. Л. Миронюк, смт Літин, Вінниччина).

“Маю букет хвороб. Усе витрачаю на лікування, але здоров’я все гірше, бо на мої статки ніколи не вилікуєшся...” [16]. (Зі слів Г. М. Мазур, с. Малий Митник Хмельницького району Вінницької області).

Ще одна біда – безпомічні, беззахисні, колишні примусові робітники нерідко стають жертвами спритних аферистів та шахраїв, котрі без забезпечення посягають на їхнє майно, гідність та здоров’я, як це сталося, наприклад, із вінничанкою Стефанією Андрощук [17], мешканкою м. Хмельника Явдокією Ященко [18]...

Дошкуляє колишнім “остарбайтерам” так і не викорінена з минулих часів бюрократія, а то й просто елементарна нетактовність окремих посадових осіб.

“...Зараз я не можу себе захистити, бо новому поколінню тяжко зрозуміти нас, старих, хворих і немічних. Коли моя донька звернулася до відповідального працівника відділу соціального захисту людей, показала їй довідку, яку видав архів для отримання компенсаційної виплати (одноразової допомоги) за примусову працю, у цій довідці було вказано, що я працювала в Німеччині, у хазяїна. Так вона на це дочці відповіла (працівник із захисту людини) дослівно: “Якщо ваша мама працювала в хазяїна, то в неї ще було райське життя”. Я так не думаю. Я плачу від безсилля того, що не можу цього довести людям, які цього не

бачили й на собі цього тягара не перенесли, і нікому цього не бажаю. Я загубила своє здоров'я, понесла велику моральну й фізичну втрату в молоді роки. За три роки примусової тяжкої, каторжної праці в Німеччині, де я загубила свою молодість..., лишилася середнього пальця лівої руки.

Ми там завжди були під прицілом. Я лягала спати і вставала з думкою, коли заберуть мене за непокору, за те, що тікала додому, коли заберуть за колючу проволоку концтабору й потім сплять у крематорії... На душі неспокоїно, там буревій, бо знову приниження, знову почуваю себе знищеною...

Зараз думаю, чи я була полоненою, чи мене примусово вивезли в Германію по "райське життя", як теперішня демократія... це розцінює? Германія – це кожен день морального і фізичного знищення.

Мені уже нічого губити, лишилося жити дуже мало, але гроші, які мені повинні платити, я їх не отримую.

3 01.01.2007 проводиться підвищення пенсій, передбачені Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". У мене одне прохання: надайте відповідь на моє питання: "До якого статусу я належу, до якої категорії я відношусь: до учасника бойових дій чи просто до учасника війни?.." [19]. (З листа Т. С. Чернявської, с. Білопілля Козятинського району, Вінниччина).

Наявні й інші прояви неухаги до нагальних запитів та потреб колишніх "східних робітників".

"...Усе більше бачу, що владі знову не до нас, що ми їй просто не вигідні. Бо коли говорити про те, як ми тяжко працювали в Німеччині, як над нами знущалися фашисти, то їй треба говорити і про теперішніх "остарбайтерів". Говорити про отих людей, які на свій страх і ризик самі поїхали на заробітки за кордон, щоб тяжкою працею заробити якусь копійчину на життя, говорити, чому вона, влада, не забезпечила їх роботою вдома і вони змушені скитатися по чужині, як колись ми..." [20]. (Зі слів П. А. Петрика, с. Сосни Літинського району Вінницької області).

Складається враження, що знову маємо справу з проявами горезвісної політики ідеологічної привабливості (чи непривабливості) соціуму...

Ці та інші приклади й висловлювання свідчать про наявність у суспільстві ще значної кількості гострих проблем у забезпеченні благополуччя жертв нацистських переслідувань.

Тому стає очевидною необхідність запровадження державою адресної матеріальної допомоги потерпілим, щоб, скажімо, ті ж "остарбайтери" не обмежували себе в харчуванні, могли купити життєво потрібні ліки, найнеобхідніші речі домашнього вжитку тощо.

Не зайвою виявиться й меценатська допомога з боку тих, хто вже встиг обзавестися мільйонними статками (це, крім усього, стане також своєрідним проявом справедливості, адже "прихватовані" олігархами заводи та фабрики, сільськогосподарські підприємства, інші виробничі, соціально-культурні об'єкти будувались у післявоєнний період і руками колишніх "східних" примусових робітників)...

Актуальною є активізація патронажної діяльності як із боку служб охорони здоров'я, соціального забезпечення, так і органів правопорядку, особливо в сільській місцевості, зокрема в зникаючих селах, де самотнім, немічним пенсіонерам просто нікому надати найелементарнішу допомогу, захистити їх від посягань осіб із нечистою совістю. Дуже доречним було б відкриття для зазначеної категорії громадян спеціалізованих пансіонатів на зразок будинків для престарілих, реалізація державою та органами місцевого самоврядування дієвих гуманітарних проектів і програм. Не завадило б справі також відродження призабутого шкільного "тимуровського" руху, що, крім безпосередньої користі, сприяло б вихованню підростаючого покоління на принципах гуманізму.

Важливо тільки, щоб турбота про "остарбайтерів" не набувала кампанійського характеру, а була постійною, цілеспрямованою, реальною.

Ще одна проблема: низький рівень життя переважної більшості населення породив нову хвилю "остарбайтерів". Сучасних, які в пошуках реалізації своїх трудових можливостей, а також щоб прогодувати сім'ю, заробити певні кошти на подолання наявних матеріально-побутових труднощів, подалися за рубіж на заробітки. Серед них і діти та внуки колишніх примусових робітників Райху. Байдужість українського уряду до проблеми своїх заробітчанив підтримує негативний імідж країни у світі й породжує нові проблеми та конфлікти в середині суспільства.

Не варто забувати також, що кількість співвітчизників, які в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни втратили свою юність і здоров'я на нацистській каторзі, стає все меншою. З метою збереження пам'яті про тих, хто відійшов у Вічність, їхню нелегку долю, доцільно було б установити на одному з велелюдних майданів Вінниці, Луцька, Житомира, Рівного, Хмельницького пам'ятники подільським та волинським "остарбайтерам" чи, бодай, відкрити меморіальні дошки на залізничних вокзалах цих міст, звідки для тисяч уродженців регіонів у криваве лихоліття пролягала дорога в неволю.

Реалізація цих та інших заходів у поєднанні з уже зробленим допоможе колишнім "східним робітникам" більше не відчувати себе на узбіччі суспільства.

Отже, зі здобуттям Україною незалежності в житті колишніх "остарбайтерів" відбулося чимало приємних для них змін. Найголовніша – вони нарешті стали повноправними членами суспільства. Проте й державі, й органам місцевого самоврядування ще є над чим працювати, оскільки низка соціальних проблем, що стосуються долі жертв нацистських переслідувань, залишилися невирішеними: абсолютна більшість колишніх примусових робітників проживає за межею бідності, у них недостатні пенсії, практично відсутні можливості ефективного лікування. Становище ускладнюється їхнім похилим віком та незадовільним станом здоров'я. Особливо важко доводиться самотнім престарілим людям. Крім усіх негараздів, вони нерідко стають жертвами аферистів, шахраїв, інших недоброзичливців, як і решта каторжан Райху, потерпають від проявів бюрократизму, байдужості, нетактовності окремих посадовців. Колишні "східні робітники" з нетерпінням сподіваються на омріяну адресну фінансову допомогу з боку держави, меценатську благодійність, інші практичні кроки органів місцевої та державної влади, громадськості, котрі сприяли б поліпшенню їхнього благополуччя, врешті, торжеству історичної справедливості.

У плані подальшого розкриття теми актуальним вважаємо порівняльний аналіз становища колишніх "східних робітників" в інших пострадянських суверенних країнах.

Список використаних джерел та літератури

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. редколегія: голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – С. 552.
2. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів" (Поділля, 1942 – 2007 рр.): Монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Мерк'юрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
3. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953): Монографія / Т. В. Пастушенко. – Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

4. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів "холодної війни": Монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
5. Андріїв Е. П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 1944) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Емілія Пилипівна Андріїв. – Львів, 2010. – 19 с.
6. Куніцький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Михайло Петрович Куніцький. – Луцьк, 2008. – 241 с.
7. Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурич. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.
8. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43755.
9. Держархів Вінницької обл., ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 13461.
10. "...То була неволя": Спогади та листи оstarбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 132.
11. Пам'ять заради майбутнього. Спогади / Редактори-упорядники: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева. – Вид. 2-е, доп. – К., 2003. – С. 376.
12. "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів / Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. – Харків: Право, 2009. – С. 72.
13. Дімітрова І. З. Час почути правду // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім "Райдер", 2004. – С. 6.
14. Цитується за: Пастушенко Т. В. Спогади "оstarбайтерів" – інший погляд на війну // "...То була неволя" ... – С. 77.
15. Держархів Вінницької обл., ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 42801.
16. Держархів Вінницької обл., ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 11894.
17. 33-й канал (м. Вінниця). – 2007. – 6 червня.
18. Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 7 серпня.
19. Лист до Держархіву Вінницької обл., № 18/1 від 22.2.2007 р.
20. Держархів Вінницької обл., ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 3159.

SUMMARY

The article deals with the situation of former slaves of the Third Reich - "Ostarbeiters" in independent Ukraine problems and difficulties of their ultimate rehabilitation in society.

Key words: "Ostarbeiters" independent Ukraine, social rehabilitation.

АННОТАЦІЯ

В статті йде мова про положення колишніх узників Третього рейха – "оstarбайтерів" в незалежній Україні, проблеми і труднощі їх остаточної соціальної реабілітації в суспільстві.

Ключевые слова: "оstarбайтеры", независимая Украина, социальная реабилитация.